
LES REFLEXIONS DE LA VELLESA D'ANNA MURIÀ, UN CAS SINGULAR*

ANNA MURIÀ'S *REFLEXIONS DE LA VELLESA*,
A SINGULAR CASE

MIA GÜELL DEVESA
Universitat de Vic
mia.guell@uvic.cat

Resum: L'article consta de dues parts. La primera és un recull exhaustiu d'obres sobre la vellesa al llarg de la història amb la finalitat de comprovar com ha estat considerada en la tradició literària occidental i poder establir paral·lelismes o diferències amb *Reflexions de la vellesa*. La segona part se centra en el dietari pòstum d'Anna Murià: el fet de reflexionar íntimament sobre l'ancianitat i tot allò que la concerneix, a partir de la pròpia experiència, contribueix a considerar la peça, des d'aquesta perspectiva, com una mostra única.

Paraules clau: vellesa, Anna Murià, literatura catalana contemporània, memorialisme.

Abstract: The article has two parts. The first part is a comprehensive compilation of literary works in history about old age with the aim of examining how it has been considered in the European literary tradition and establishing parallelisms and differences with *Reflexions de la vellesa*. The second part focuses on Anna Murià's posthumous diary, an intimate reflection on old age through her own experience and perspective, which makes it a unique sample.

Key words: old age, Anna Murià, contemporary Catalan literature, memoirs.

(*) Aquest treball s'emmarca dins les investigacions del Grup de Recerca Consolidat (2014 SGR 1380) «Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció» de la Universitat de Vic-UCC.

1. LA DARRERA OBRA DE CREACIÓ D'ANNA MURIÀ

Reflexions de la vellesa (2003) és l'última obra que Anna Murià va escriure, publicada un any després de la seva mort. Es tracta d'un dietari modern escrit per una dona al final de la vida, nonagenària, en un gènere clarament marcat pel domini androcentrista. Un dels objectius plantejats a l'hora d'escriure l'article és el de ressituar i donar a conèixer una obra, i de retop l'autora, que es mereix una difusió més àmplia que la que el temps i el context cultural li han atorgat. Anna Murià formava part d'una generació que va néixer i va envellir proporcionalment a l'inici i la fi del segle xx, que a pesar de les adversitats restà fidel als seus principis (la condició de dona, la llengua i el catalanisme, l'humanisme, el pensament d'esquerres), alguns dels quals, per la longevitat, va contemplar com s'esfondraven. L'estudi de *Reflexions de la vellesa* és important perquè és una peça cabdal que ajuda a comprendre la resta de la seva obra i la imbricació en el panorama memorialístic de finals de segle xx.

Quant a l'eix vertebrador del llibre, el tema de la vellesa, s'ha fet un buidatge d'algunes peces que hi eren dedicades des del temps de la Grècia clàssica fins als nostres dies, moltes de les quals són citades a les *Reflexions*; la resta es tracta d'una selecció representativa i genèrica sobre les diferents percepcions de la senectut presents en l'extensa tradició literària existent sobre la matèria abans de l'aparició del llibre. Anna Murià parlava de la vellesa des de la pròpia vellesa, com la majoria dels autors seleccionats, però se n'allunya, sobretot, per llur prospecció envers la intimitat: són les acotacions tan personals les que distingeixen l'obra dels altres textos.

2. LA VELLESA COM A MOTIU LITERARI: UNA APROXIMACIÓ

La preocupació de l'home per la vellesa ha estat una constant des de temps immemorials. Es constata ja en papirs egipcis del 2700 aC, en què el jeroglífic de l'ancià representava un vell corbat amb bastó. La psicòloga Inmaculada de la Serna de Pedro hi feia referència en un llibre, *La vejez desconocida. Una mirada desde la biología a la cultura*, sobre el qual basarem bona part de la informació de la primera part d'aquest article.

A la Grècia clàssica, el concepte de la vellesa era ambigu: tot i que es considerava l'etapa en què s'havia assolit la saviesa i la mesura (com reflectia Plató a *La República*), implicava alhora una decadència física desagradable per a una societat que retia culte a la bellesa i a la joventut. Aristòtil palesà aquesta última idea a *La Retòrica i la Política*, en què associava el declivi físic a l'espiritual i la considerava l'etapa en què l'home

demostrava les seves febleses. Les diferents perspectives entre ambdós filòsofs podrien tenir l'origen en el fet que Plató va escriure aquesta obra quan ja era vell, mentre que Aristòtil estava en plena joventut.

Durant l'imperi romà, Ciceró es plantejà aquest tema i va escriure l'obra *De senectute*, l'any 44 aC, dedicada al seu amic Titus Pomponius Atticus. Remarcava que l'objectiu principal n'era el de «alleujar-te, a tu, i també a mi, d'aquest farcell que és la vellesa, que tu i jo tenim en comú, la qual es bat ja sobre nostre o se'ns apropa, si més no», la qual cosa aconseguí superant fins i tot les expectatives creades pel polític romà, que confessava: «La confecció, sincerament, d'aquest llibre m'ha estat tan agradosa, que no tan sols m'ha dissipat totes les molèsties de la vellesa, sinó que fins i tot ha fet que la vellesa em resultés suportable i plaent» (1998: 82). Cal precisar que Ciceró, com anteriorment Plató, valorava positivament la vellesa, la qual cosa no era compartida per autors clàssics com Aristòtil i Horaci, per exemple, que mantenien una posició gerontofòbica, com observa un estudi del psicòleg Carlos Martín Bravo (2007: 167-184).

Durant l'edat mitjana, la recerca de l'antídot que frenés la malaltia i proporcionés la immortalitat es convertí en un objectiu, en una època assolada per les plagues i les epidèmies. Ramon Llull descrivia amb claredat quina era la concepció del vell en aquell període: «Sóm hom vell, paubre, menyspreat, / no hai ajuda d'home nat / e hai trop gran fai temperat. / Gran res hai del món cercat, / mant bon eximpli donat: poc són conegut e amat». Més endavant confessava que «per ésser gran no n'hai paor / de mal príncep ne mal pastor» (1928: 31). El fet que la mort dels joves fos més elevada que la dels vells, a causa de la precarietat en les necessitats bàsiques del poble, les epidèmies i les guerres, derivà en una gerontocràcia que la literatura reflectí, sobretot, en els casos dels matrimonis d'edats diferents. A *Contes de Canterbury*, Geoffrey Chaucer ridiculitzava amb ironia els marits vells i Giovanni Boccaccio també se'n burlava a *El Decameró*.

El Renaixement suposà un retorn als paràmetres clàssics i, per tant, a la recerca de l'eterna joventut. Es tractava amb duresa els vells, però, sobretot, les velles. Erasme de Rotterdam les considerava unes bruixes i a *Elogi de la follia* confessava que estava convençut que a través de l'alquímia es descobriria l'elixir que evités haver de passar per la càrrega que suposava la vellesa. *La Celestina*, de Fernando de Rojas, és una altra mostra de la misogínia imperant envers la dona vella, present també a l'*Espill* de Jaume Roig, obra que, a la tradició literària catalana, segons Joan Fuster, «és una mostra exasperada d'hostilitat a la dona. No l'única, però sí la més brillant. Un altre llibrot imponent, el *Vita Christi* de sor Isabel de Villena, en seria la rèplica "feminista"» (1978: 39). Com a contraposició, Miguel de Cervantes feia recobrar el seny al Quixot

justament a la vellesa, i Michel de Montaigne (1992: 87) assumia com una gran sort el fet d'haver-hi arribat:

Morir de vellesa és una mort estranya, singular i extraordinària i molt menys natural que les altres; és l'última i extremada forma de morir; com més allunyada de nosaltres, menys esperable; és el límit més enllà del qual no anirem i que ha prescrit la llei natural perquè mai no siga ultrapassat; però és un estrany privilegi seu fer-nos viure fins en aquest moment. [...] Així doncs, opine que l'edat a què hem arribat és una edat a la qual poca gent arriba. Ja que ordinàriament els homes no arriben fins ací, senyal és que anem ben per davant. I ja que hem ultrapassat els límits acostumats, que són la verdadera mesura de la nostra vida, no hem d'esperar anar més enllà; havent defugit tantes ocasions de morir, contra les quals veiem ensopegar el món, haurem de reconèixer que una fortuna extraordinària com aquesta que ens manté, i tan rara, no ha de durar massa.

D'aquesta època és, també, el tractat consolatori anònim escrit en llengua castellana, *Consuelo de la vejez*, en què s'evidencien les dues tesis, a favor i en contra de la vellesa, en un intent d'harmonitzar el món clàssic-pagà amb l'humanista-cristià.

En l'època contemporània, el filòsof italià Norberto Bobbio va escriure una obra homònima, *De senectute* (1997), amb vuitanta anys. Compartia amb Ciceró, a més del títol, moltes de les premisses que l'autor clàssic destacava, com la de mantenir viu el raciocini, l'interès i l'autoritat en els camps respectius, la curiositat per aprendre i tenir plans de futur i la cura per al cos i l'alimentació. Bobbio, però, a diferència de Ciceró, demostrava una insatisfacció constant davant un temps present que no reconeixia, ni acceptava. Aquella referència valuosa per als joves que era l'ancià apel·lada pel polític ja no tenia validesa: el temps passava amb massa celeritat. En aquesta mateixa línia, Jean Améry (1991: 190-191), a *Du vieillissement*, reflectia la resignació i la incomprensió del món que envoltava el vell:

Lorsque nous avons dépassé le zénith de la vie, la société nous interdit de nous ébaucher, la culture devient culture-fardeau, nous ne la comprenons plus, et elle, elle nous fait comprendre que devenus vieille ferraille de l'esprit, nous sommes bons à mettre au rancart de l'époque.

Aldous Huxley (1982: 124-125) reflectia el pànic de l'envelliment en dues de les seves utopies futuristes, en què planava el tema de l'eterna joventut com a possible i única solució del problema. A *Un món feliç* la vellesa no existia dins la societat avançada i la visió de Linda, una dona que havia envellit allunyada del món, repugnava Lenina fins al punt de considerar-la un ésser monstruós:

Lenina observà amb disgust que li mancaven dues dents del davant. I el color de les que li quedaven...! S'estremí. Era pitjor que el vell, aquella dona. Tan grassa! I amb aquella cara inflada i plena d'arrugues! Amb les galtes penjants, tacades de vermell, aquelles venes del nas, i els

ulls injectats de sang! I aquell coll...! Aquell coll! I la manta que portava damunt el cap, aquells dos pits enormes, la corba de l'estómac, els malucs...! Oh sí, molt pitjor que el vell, molt pitjor!

L'autor reprenia en aquesta obra la idea pejorativa renaixentista sobre la dona vella. Cinc anys després, el 1939, Huxley descrivia com el protagonista de *Després de molts estius* descobria el secret de l'eterna joventut, tot i que en una demostració d'insatisfacció i ambició acabava convertit en un mico. El títol en anglès *After Many a Summer Dies the Swan* prové d'un poema sobre la decadència humana d'Alfred Tennyson, «Tithonus» (2010: 185). Quan Huxley va escriure les dues obres era jove, tenia trenta-vuit i quaranta-cinc anys, respectivament.

La decrepitud tampoc abellia Joan Vinyoli, la qual cosa quedava reflectida en un autoretrat més aviat caricaturitzat: «Mirà'm la cara encesa / de sàtir vell. Quina vinosa / color de vida molt viscuda, / ja no recuperable. Vasos buits», que acaba amb un esfereïdor: «Malaguanyat / temps de la vida, aquest, tan sols per patollar-hi» (1981: 5). L'única possibilitat que li resta és la d'embriagar-se amb «el vi dels anys», la memòria.

L'assumpció de la vellesa constitueix el primer d'una sèrie de reptes que s'aniran presentant als autors i autores que prenen consciència d'haver iniciat l'última etapa vital. De la Serna (2003: 51) reproduceix com André Gide explicava al seu diari que se sentia estrany pensant que els altres el veien com ell veia els vells. *Viejo* (1995) és una obra d'Adriano González León que destaca precisament que la dificultat de ser vell rau en el fet d'assimilar-ho. Manuel de Pedrolo, en canvi, s'estimava més estalviar-se aquest període bo i afirmant: «Penso que, si la mort és inevitable, hauríem de morir sense passar per la decrepitud» (1999: 66). Simone de Beauvoir, a *La vejez* (1970), definia la senectut com una paròdia de la vida; n'era l'antítesi. La major part del text el va escriure al pis de Jean-Paul Sartre i, com assenyalava Teresa Pàmies, ni ella ni ell «no eren vells en aquella època [...] no els afectava personalment» (2002: 40-41). Per això, quan Anna Murià a *Reflexions de la vellesa* volia esbrinar a través de *La vejez* com havia estat l'ancianitat de Beauvoir, no n'hi trobà cap rastre, cap implicació personal: era impossible.

Cal remarcar que, malgrat el pessimisme de Beauvoir, la vellesa era vista amb més bons ulls per les autores que pels autors. Doris Lessing, per exemple, afrontava aquesta etapa amb optimisme, tot i que en destacava el contratemps que suposa tenir xacres. De fet, és un dels temes tractats en la darrera narrativa de l'escriptora en què, en el constant desig de ressaltar la part més digna de la condició humana, reivindicava un lloc reservat per als vells en el món laboral, social i cultural sense implicacions pejoratives. A *Love, Again* (1997) la protagonista era una anciana com ella mateixa, que pertanyia a l'esfera de l'alta cultura i que, com en el seu cas, era una inconformista.

Carmen García Navarro (2003: 130) apuntava, en un estudi sobre la vellesa com a matèria literària a l'obra de l'autora, que:

En las novelas recientes de Lessing, especialmente en *Love, Again*, los personajes están pensando en sí mismos al tiempo que se disponen a vivir lo que les depara el futuro, lo cual significa que lo importante es el ejercicio de la reflexión, constituyendo éste una oportunidad que redime al individuo.

Teresa Pàmies també tractà a bastament aquesta temàtica. A *L'aventura d'envellir*, arran d'unes declaracions de Françoise Giroud, escriptora de vuitanta-quatre anys i molt activa intel·lectualment, destacava que «reconforta saber, en l'experiència d'una contemporània i col·lega, [...] que les xacres de la vellesa no són problemes de salut sinó avaries del motor que mou l'organisme» (2002: 13). Hélène Cixous, a seixanta-quatre anys, definia la senectut com «una zona poc transitada, l'Antàrtida del destí humà» (Massot 2014: 56), per la qual cosa la contemplava, també, com a tema d'anàlisi i d'experimentació. La premi Nobel de medicina Rita Levi Montalcini, a l'opuscle *L'as a la màniga* (1999), la considerava com un període en què es podia veure la vida en perspectiva, de manera molt positiva, actitud que corroborava a la seva autobiografia, *Elogio de la imperfecció* (2013). Amb noranta anys, Levi mantenia activa la capacitat de pensar, de treballar i de tenir objectius per aconseguir, malgrat les limitacions imposades per l'edat. Rosa Regàs, a *L'hora de la veritat. Una mirada a la vellesa* (2010), considera que és el període ideal per aconseguir temes pendents, deixar anar la creativitat i aprofitar al màxim tot allò que el present li depari. Nombrosos estudis sobre longevitat demostren que la relació entre la qualitat de vida, l'activitat mental i l'interès per conèixer novetats és altament positiva i gratificant per als vells. Anna Murià, que va viure noranta-quatre anys, complia també aquests requisits. Teresa Pàmies argumentava, en consonància amb aquesta tesi, que «l'aventura d'envellir s'acaba quan s'ha perdut la il·lusió i la curiositat que requereix ordinar un projecte i creure-hi, per modest que sigui, per insignificant que sembli als altres» (2002: 84).

Betty Friedan, a *La fuente de la edad* (1994: 656), després d'una anàlisi detallada sobre els vells dels Estats Units, narrava experiències que havia passat des de la seva vellesa, defensava el dret dels vells a descobrir i a tenir curiositat per les coses fins al final i en reivindicava la història i l'acompliment dels seus objectius:

He comprendido que [...] soy yo misma a mi edad. He tardado muchos años en juntar las piezas, enfrentarme a mi propia edad con integridad y generatividad, para avanzar ahora con tranquilidad hacia el futuro desconocido en lugar de sentirme absorbida por el pasado. Nunca me he sentido tan libre.

Herman Hesse va tenir una vellesa plàcida, hi arribà en plenes facultats. Alguns dels textos inclosos a *Elogi de la vellesa* (2001), els va escriure quan tenia vuitanta anys. Seguint la línia de Friedan, defensava l'última etapa de la vida com el període en què un mateix s'havia de complaure en els plaers de la vida. Per això, però, calia d'antuvi assumir que «ser vell és una tasca igual de bella i sagrada com la de ser jove, aprendre a morir i morir són funcions tan valuoses com qualsevol altra —suposant que s'hagin dut a terme amb gran respecte vers el sentit i caràcter sagrat de tota vida» (2001: 52). El filòsof José Luis Aranguren també va escriure un *Elogio de la senectud* (1992), en què aconsellava l'escriptura de les vivències personals per mantenir viva la memòria del cor.

L'escriptor i periodista Leandre Amigó, que va viure noranta-nou anys, va compilar diferents consideracions de la vellesa al llarg dels segles per part d'intel·lectuals i científics al *Llibre de la vellesa*. El va escriure quan tenia vuitanta-un anys, amb la intenció de contribuir a prestigiar i a venerar l'última etapa de la vida. Ja al pròleg en glosava el seu parer: «la senectut pot ésser l'edat més adient per a la sana alegria» (1987: 13). És una antologia d'escrits sobre la vellesa d'autors com Ausiàs March, Jacint Verdaguer, Maria Antònia Salvà, Josep Carner, Carles Riba, Josep Maria de Sagarra, Maria Teresa Vernet, Joan Fuster o Salvador Espriu, entre molts altres pel que fa a la poesia. Quant a la prosa, hi trobem textos de Ramon Muntaner, Joaquim Ruyra, Joan Maragall, Santiago Rusiñol, Víctor Català, Josep Pla o Xavier Benguerel.

Les Reflexiones sobre la vejez. Una guía espiritual (2004: 20), de Leo E. Missine, un sacerdot de la Societat de Missioners d'Àfrica (pares blancs), pretén tractar els aspectes més fonamentals de l'existència humana en aquesta etapa, plantejant-se una sèrie d'interrogants a partir de l'espiritualitat i com afrontar la proximitat de la mort en sintonia amb la majoria de les afirmacions dels autors citats anteriorment:

El envejecimiento es uno de los procesos humanos más esenciales, algo que puede ser negado solamente con gran daño. «Todos los hombres y mujeres que han descubierto o redescubierto su propio envejecimiento tienen una oportunidad única de enriquecer la calidad de su propia vida, y la de todos los seres humanos» (Nouwen Henri).

Un any abans, s'havia publicat l'últim llibre, pòstum, d'Anna Murià amb el mateix títol. *Reflexions de la vellesa* és una peça memorialística singular, cabdal en el conjunt de la seva obra, perquè presenta el seu jo més íntim i, alhora, el més públic. Es tracta d'un autoretrat a les acaballes de la vida que comprèn dues peces de caire molt diferent: *Reflexions de la vellesa* i *Vet aquí la bellesa de la vellesa*. El curador del llibre, Jordi F. Fernández, va creure oportú de dividir-lo en dues parts clarament diferenciades: la primera, la integren un conjunt de cavil·lacions introspectives en què, amb la vellesa de rerefons, exhibeix la Murià més «autèntica», en alguns fragments pràctica-

ment sense vel. Tot i la voluntat expressada d'ometre els detalls de la vida privada, les referències personals extretes de les reflexions són valuoses, tant en nombre com en contingut, per resseguir cada etapa vital de l'autora. És una informació personal no novel·lada, que legitima l'obra com a testimoni autobiogràfic. La segona part, *Vet aquí la bellesa de la vellesa*, mostra, a partir de publicacions a la premsa (ressenyes literàries i articles d'opinió editats entre els anys 1993 i 2000), la vinculació de l'autora amb el món que l'envoltava.

3. ANNA MURIÀ

Era «una escriptora de raça» (Grifell 1992: 7), escriure es va convertir en una necessitat al llarg de la seva vida. Durant el període de preguerra, l'escriptora era una referència reconeguda en els cercles intel·lectuals del país, col·laborà en revistes com *La Dona Catalana*, *La Nau*, *La Rambla*, *L'Opinió*, *La Publicitat*, *Companya*, *Meridià*, *Revista de Catalunya* i *Catalans!*, entre d'altres, amb la publicació de poemes, contes i articles de temàtica vària; van sortir a llum dues novel·les seves: *Joana Mas* (1933) i *La peixera* (1938) i els assaigs *La revolució moral* (1934) i *El 6 d'octubre i El 19 de juliol* (1934) *Escriptors de la Revolució* (1937). Es tracta d'una de les etapes més desconegudes de la biografia de l'autora, segurament propiciada per ella mateixa, que va renegar de la producció de bona part d'aquest període. No obstant això, caldria destacar-ne la faceta de periodista i ideòloga per la seva importància tant en la història del país com per aclarir moltes de les posicions que l'autora defensaria posteriorment al llarg de la seva vida. La voluntat de fer una societat catalana millor a través de la militància mediàtica i política i des d'una perspectiva de dona fou l'eix central al voltant del qual giraven la major part dels escrits d'aquell primer període. Dominava la llengua i els diferents registres. La seva ploma s'allunyà dels postulats noucentistes i estrictes i destil·là un català àgil, desinhibit, depurat, pragmàtic i normatiu, representatiu de molts dels autors coetanis que combinaven periodisme i literatura.

Conscient del poder de divulgació de la premsa, difongué les seves idees sobre la revolució i la guerra, sobre la cultura, la religió, l'educació, la sanitat, i tot allò que formava part de la vida diària en un context de convulsió social i política mitjançant els articles del *Diari de Barcelona* i del *Diari de Catalunya*, òrgans d'Estat Català. Expressava la seva ideologia, la del partit, per mitjà d'uns escrits apassionats, abrandats. L'objectiu era informar els lectors sobre l'estat de la revolució, i després, sobre la guerra, però el que aconseguí realment fou una anàlisi sociològica i pedagògica de la política, la cultura i la societat catalanes. Va ser l'autora, juntament amb Marcel·lí Perelló,

secretari del partit, dels estatuts d'Estat Català. Mesos abans d'exiliar-se, es convertí en la primera dona que dirigia un periòdic en català, el *Diari de Catalunya*. Es tracta d'una Anna Murià cronista d'un país, d'un pensament i d'uns fets importantíssims i tanmateix força desconeguts per a la immensa majoria. Una Anna Murià amb una projecció professional i ideològica important, que hauria anat a més segurament si la guerra no l'hagués estroncada.

A l'exili va conèixer el poeta Agustí Bartra, company vital al llarg de quaranta anys. Mercè Rodoreda (1985: 45), en una carta des de Roissy-en-Brie del 3 de maig de 1940, li recriminava:

Considero —em poso greu— un nyap el que has fet d'anar-te'n. Ningú no sap, és clar, com petarà tot això de la guerra però havies d'estar aquí, al peu del canó. [...] A tu t'ha esguerrat l'amor i que en Bartra em perdoni.

Mèxic es convertí en el camp base de la seva vida. Malgrat la intenció de no arrelar-s'hi (tenien les maletes sempre fetes i a prop per tornar tan bon punt les circumstàncies canviessin) hi van néixer els dos fills i hi van forjar amistats fidels. L'autora per la seva banda, continuava col·laborant en publicacions i escrivia l'embrió de dues novel·les (*El llibre d'Eli* i *Aquest serà el principi*). L'obra, però, més representativa d'aquests anys fou *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, «indiscutiblement, la biografia més important de tota la literatura catalana moderna», segons Sam Abrams (2004: 8). No deixen de ser les seves memòries i, tal com suggereix Abrams, un títol més exacte podria ser *Crònica de la vida amb Agustí Bartra*, perquè «quatre cinquenes parts del llibre versen sobre la vida de la parella en el decurs dels quaranta-tres anys entre la seva unió el 26 d'octubre de 1939 i la mort del poeta el 7 de juliol de 1982» (2004: 8). Es dona el cas que la va començar a escriure arran de la relació de discòrdia que s'havia generat entre Bartra i Joan Sales, Lluís Ferran de Pol i Vicenç Riera Llorca. No serà pas l'última vegada que l'autora publicarà una obra per demostrar i defensar la vàlua del poeta. Entre el 1972 i el 1974, escriu *L'obra de Bartra*, un assaig rigorós redactat a Terrassa que facilita la lectura del corpus bartrí, tot donant pistes sobre la seva simbologia i les diferents fases de creació. Segons Montserrat Bacardí (2004: 155): «És l'assaig més ambiciós i extens de la seva obra [de Murià] i el dedica al seu marit. [...] Una vegada més la idolatria empeny l'autora a escriure un llibre sobre el seu company». Documentalment, *L'obra de Bartra* és un llibre importantíssim, perquè és un estudi que avui i després de tant de temps encara ningú no ha superat, però sobretot perquè és una lectura de l'obra de Bartra amb el vistiplau del mateix Bartra. El 1995 publicà l'antologia *Alguna cosa ha passat. Una tria de poesia transparent* als «seus noranta-un lucidíssims anys», com afirmava Miquel Desclot (1995: 9) al pròleg «Obra d'Amor».

L'11 de gener de 1970 van tornar a Catalunya. Després d'una breu estada a Barcelona, van anar a viure a Terrassa.

Aquesta va ser l'etapa més productiva de l'autora, publicà tres novel·les, contes, traduccions i autotraduccions, sense deixar de banda la seva prioritat: Bartra i la seva obra. Va ser una època plàcida, fins que, com Murià afirmava a *Reflexions* (2003: 62), «ens aclofà la malaurança». Una malaurança que començà a les acaballes del 1981 amb els problemes de salut del poeta. Arran del traspàs de Bartra, el 7 de juliol de 1982, i fins al 27 de setembre del 2002, data del seu, inicià l'últim període, sola. Al llit de mort, Agustí Bartra li arrencà la promesa que dedicués la vida a preservar i difondre la seva obra. I aquesta última voluntat, la mantingué viva: a *Reflexions de la vellesa* ho constatava reiteradament. En el moment que va prendre consciència que el record del poeta es començava a diluir va deixar d'escriure les reflexions.

La gènesi de *Reflexions de la vellesa* són uns monòlegs que expressaven el garbuix de sentiments de dolor, ràbia i impotència per la pèrdua de l'ésser estimat, els *Monòlegs de la soledat*. A les *Reflexions* s'hi referia com a monòlegs de «persona ferida», desesperats, farcits de paraules plenes de buidor. Paraules que, com assegura Isabel Segura, amiga i editora de l'autora, presenten una Anna Murià «nua, en total intimitat» (2003: 129). Conscient que es tractava d'una demostració massa genuïna de si mateixa, decidí convertir els monòlegs en unes cavil·lacions, i en destacava la veracitat, ja que «també hi sóc, jo, però vestida i manipulada per l'art i l'artifici. Quan escrivia els monòlegs prescindia de tot art». Deixar els *Monòlegs* i iniciar les *Reflexions* implica una doble lectura: significava canviar d'etapa del dol, renunciar a la necessitat primària de gemegar, per començar a raonar, a reflexionar, a abstreure's. Suposa també un canvi d'estil. L'autenticitat donava pas a l'artificiositat, la nuesa apuntada per Isabel Segura s'embolcallava amb un vel estètic: es decantava a favor de la particular visió del jo de Paul de Man.

Els *Monòlegs* presenten una estructura de diari, són escrits en primera persona, tot i que es distingeixen d'altres obres homònimes per la projecció atorgada al jo. És un jo que és també ell, la primera i la tercera persones fusionades, que acaben esdevenint «unes memòries de l'altre», segons Llorenç Soldevila (2007: 203). Si la dimensió de la primera persona en el diari ajuda a assumir tot el seu ésser a l'individu, en el cas de Murià es dona un oxímoron que complica aquesta assumpció: el jo de Murià està dissociat per voluntat pròpia en ell, i, alhora, primera i tercera persona es fusionen en una de sola.

Escriure els monòlegs tenia un efecte terapèutic, tal com posteriorment experimentà amb les reflexions. Anna Murià copiava sistemàticament les anotacions que havia escrit anteriorment, perquè s'hi sentia «agombolada». Fou a partir d'aquestes

transcripcions que s'adonà de l'existència d'un viratge sensorial: en un any passà de refusar la vida a començar a estimar-la. De fet, tenia el costum d'apuntar tot allò que pensava o li interessava d'una obra en blocs, que es conserven a l'Arxiu Històric Comarcal del Vallès, al Fons Anna Murià. Hi deixava constància dels detalls més petits. Gràcies a la conservació d'aquestes llibretes, hem pogut constatar que la major part de les cavil·lacions de les *Reflexions* i dels articles publicats a la premsa (*Vet aquí la bellesa de la vellesa*) són el fruit d'una entrada en els quaderns.

D'antuvi, sembla que contemplava la possibilitat d'incloure els *Monòlegs* al conjunt de les *Reflexions*, tal com relatava en una carta al fill, del 26 de gener de 1984. Li plantejava la probabilitat que sortissin a llum juntament amb les *Reflexions de la vellesa* i matisava que l'obra s'havia de publicar pòstumament, bo i ratificant la tesi derriniana sobre la coincidència del final de l'autobiografia amb la mort de l'autor. Els *Monòlegs de la soledat* resten inèdits perquè els hereus (Eli i Roger Bartra) els consideren massa íntims. Cal afegir que el seu valor és més testimonial que literari.

Anna Murià era un personatge polièdric, ple de matisos: tenia moltes cares i totes diferents. La longevitat n'afavorí el coneixement de la majoria però, com confessava en una de les meditacions, existia una part de l'autèntica Anna Murià que només ella sabia i s'esvaïria amb la seva persona. Per això no podia escriure unes memòries: l'autobiografia comportava un exercici d'introspecció i de confessió que no estava disposada a dur a terme. Volia projectar el seu jo tal com desitjava, i no com era realment. Anhelava tenir la possibilitat d'obviar dades sense cap remordiment. No estava disposada a complir el pacte de lectura proposat per Lejeune; es delimitava en la frontera autobiogràfica defensada pels deconstructivistes, l'espai entre el jo i la màscara, entre allò que era i allò que en volia mostrar. Per això l'obra *Reflexions de la vellesa* és difícil d'encabir en un gènere concret, de definir-la, perquè és única. En una de les cavil·lacions explicitava que si es desprenia de tot el que posseïa d'Agustí Bartra, li restava «amb prou feines la meitat de l'ànima» (2003: 91). Aquesta part, que guardava només per a ella i que no pensava fer pública, és la que segurament impedí que escrivís les memòries.

Gelosa com era del seu espai interior, l'opció de la memòria literaturitzada adoptada en la majoria de les obres de narrativa *Joana Mas* (1933), *La peixera* (1938), *El país de les fonts* (1978) i *Aquest serà el principi* (1986) li era molt més satisfactòria que una exposició al natural com la que encarnaven les *Reflexions de la vellesa* i que ja havia apuntat a la *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*. A *Aquest serà el principi*, per exemple, l'autora condicionà la sortida a llum del manuscrit al fet que prèviament s'edités un plec de cartes que Mercè Rodoreda li havia enviat després de la guerra. Necessitava fer públiques les epístoles perquè els lectors poguessin contextualitzar com calia la

novel·la, deixant un període de temps raonable després de la mort de l'autora de *La plaça del Diamant* per no ferir cap susceptibilitat.

4. UN CAS SINGULAR: REFLEXIONS DE LA VELLESA

Anna Murià va dedicar moltes pàgines a meditar sobre aquest període i, de retruc, sobre la mort. A *Reflexions de la vellesa*, com ja s'ha apuntat, un dietari que s'inscriu dins els paràmetres moderns del gènere i que permet conèixer el seu pensament i la seva personalitat en el marc d'aquest moment vital, ens fa partícips del monòleg que mantenia amb ella mateixa. Un monòleg en forma de disquisicions, en què el lector té la sensació de formar part del procés de raciocini de l'autora mateixa (2003: 206): «Hauré d'explicar aquí —que vol dir explicar-m'ho a mi mateixa— tot el que em passa, tot el que sento, com pugui, i a mesura que ho expliqui procurar reflexionar-hi...». Declarava obertament una inseguretats en moltes de les seves reflexions. Confessava ja a la primera pàgina que amb les disquisicions segurament crearia més incògnites que no pas en desvetllaria, ja que fins i tot ella tenia dubtes sobre la percepció de la pròpia vellesa: «Potser m'oferiré hipòtesis, no sé. El que sé és que em dispo a esplaiar les aventures de la meva ment, ja assumida la vellesa». Una profusió de preguntes retòriques ajudaven a bastir l'argument de dubte, de vegades amb resposta inclosa: «Quan vaig tenir la consciència de ser vella? No ho sé», i, d'altres, les llançava al vent: «La meva raó reconeix el fet, la meva ment n'afirma la veritat: sóc vella. Però, en sóc conscient?» (2003: 59). Tot i que bona part de les reflexions eren per a si mateixa, en trobem algunes amb un destinatari específic: «No hi perdeu el temps, vells!» (2003: 60).

D'antuvi, l'autora havia considerat la vellesa com una etapa dolça i noble. En una carta a la filla de l'1 d'agost de 1978, després d'haver estat malalta, li expressava com se sentia (2003: 86):

Potser t'estranyarà que et parli «d'aquesta edat», però és que ara és quan m'he convençut que sóc vella; feia anys que segurament ho era pels altres, però per a mi no. Ara sí, sóc vella, i no et pensis que em doni tristesa, més aviat una mena d'alegria, perquè la vellesa és una part de la vida. Per fi he arribat a aquesta última etapa de la vida que semblava que no hagués arribat mai, i l'assaboriré, i procuraré que duri, ja que és la darrera i com que és l'última la vull aprofitar.

Desitjava viure aquest últim període intensament, fent el que més li agradava en companyia del poeta Agustí Bartra: «Vull aquesta nostra vida plàcida, de quietud, [...]. Sóc feliç els dies tranquils, amb els meus pensaments, les lectures, els entreteniments d'aprendre grec i fer literatura» (2003: 87), semblantment al que havia defensat Ciceró a *De senectute*, en què segons Maria Paredes (2002: 21),

Ciceró [...] subordina les forces corporals i els plaers carnals al treball de l'esperit i a la satisfacció de la consciència i, preferint el valor a la durada de la vida, parla de la permanència i l'increment, al llarg del procés de l'edat, dels lligams interpersonals, dels valors intel·lectuals i morals, de les relacions familiars i socials, del contacte amb la natura, en una paraula: concilia *otium* i *negotium*, vida activa i vida contemplativa. No es limita, doncs, a defensar la vellesa, sinó que vol enaltir-la: relacionant en tot moment els termes *senectus*, *virtus*, *sapientia*. La considera un estat privilegiat per a l'ésser humà que ha viscut conforme a la naturalesa i a la raó, en la qual l'ànima està a punt d'assolir l'estat que li és propi: la immortalitat.

Coincidia amb Cató, el Vell, en l'estudi del grec, que segons Ciceró havia contribuït a fer-lo més savi, «i, si et sembla que Cató hi apareix parlant amb més erudició que la que solia demostrar en els seus llibres, cal que ho atribueixis a les lletres gregues, per les quals sentia —i així consta— una veritable passió un cop vell», i en l'interès per la filosofia per sobre de moltes altres disciplines, atès que «mai, doncs, no podrà ésser prou dignament lloada la filosofia, per tal com ella permet a qui l'obeeix de viure amb serenor tot el temps de la seva vida» (1998: 83). El tarannà humanista, manifestat des de l'etapa de joventut, acompanyà l'autora al llarg de tota la vida i fou en aquest darrer període en què es palesà més clarament.

Amb tot, aquella vellesa plàcida que defensava i de què gaudia s'acabà amb la mort d'Agustí Bartra. A partir d'aleshores no se li afigurà ni dolça ni amarga, sinó que la deixava indiferent. Començava un període vivencial molt distint del que s'havia imaginat per a ella mateixa: els diversos estadis del dol tindrien una gran repercussió tant a nivell personal com espiritual i literari. La indiferència del principi acabà esdevenint il·lusió i confiança, senyals inequívocs de l'optimisme que la caracteritzava i que afloraren quan el pas del temps ja havia alleujat l'angoixa i el dolor. Fou una etapa en què evidencià molts dubtes, s'adonà que tot i el propòsit de conèixer tot allò que desconeixia fins al final, acabaria els seus dies amb la sensació que no sabia pràcticament res. Entre altres lectures, amb la de *Husserl i la recerca de la certesa*, de Leszek Kolakowski, va constatar la seva ignorància i, malgrat que havia pensat que tothom aprenia fins a l'últim moment, començà a qüestionar-se si realment valia la pena l'esforç. Fiodor Dostoievski contribuï a confirmar aquella sensació d'ignorància, amb *Apunts del subsòl*. Malgrat que la posava de mal humor, reconeixia que no podia deixar-lo, era un llibre que l'apassionava. L'objectiu de la lectura era engrandir l'esperit, tot i que dubtava de la possibilitat de continuar enriquint-lo a l'últim període de la vida. Després de donar-hi voltes i valorar-ho des de diferents punts de vista, arribà a la conclusió que era un deure immanent seu, calia mantenir la guspira del coneixement fins al final.

Fruit d'aquest afany de saber inesgotable, necessitava conèixer com era la vellesa de la gent, si hi podia compartir sensacions i visions. Per això, i perquè havia decidit

escriure unes reflexions precisament de la vellesa, va decidir documentar-se. Es va adonar que no era l'única autora que s'havia plantejat aquest objectiu, a grans trets, però la concreció de les pròpies experiències no la va trobar tan fàcilment. La lectura de *La vejez*, de Simone de Beauvoir, com ja s'ha citat anteriorment, va ser decebedora. L'havia començat amb la intenció de trobar respostes sobre la vellesa de l'autora francesa i va resultar ser un tractat de vellesa en general: «un llibre que podria ésser una magnífica tesi de doctorat que segurament mereixeria un altíssim reconeixement del jurat. Però... on són la vella Simone, el vell Jean-Paul?» (2003: 79). Llegint l'obra podia deduir quin tipus de vellesa era la de Beauvoir: «vigorosa, treballadora i disciplinada», tenia l'hàbit d'escriure i havia conreat al llarg del temps totes aquestes aptituds, atès que havia estat activa intel·lectualment durant tota la vida. Però no podia esbrinar com se sentia Beauvoir, sinó només intentar intuir-ho a partir dels poquíssims fragments en què ella mateixa es posava com a exemple: «Recuerdo mi estupefacción cuando, gravemente enferma por primera vez en mi vida, me decía yo: “Esta mujer a la que trasladan en una camilla, soy yo”» (Simone de Beauvoir 1970: 351). Parlant sobre la mort (1970: 549):

La idea de la muerte me aflige menos que antes: es ausencia del mundo, y a lo que no podía resignarme era a esa ausencia. ¡Pero ya se han abierto tantas ausencias en mí! Mi pasado está ausente, ausentes los amigos muertos, los amigos perdidos y tantos lugares de la Tierra dónde no volveré nunca.

L'obra de l'escriptora francesa és un assaig completíssim i molt documentat en què repassava la concepció de la vellesa a través de la història, amb exemples de l'ancianitat de personatges il·lustres com Casanova, Tolstoi, Freud, Mauriac i un nombre important de personalitats de tots els àmbits que feien més amena la lectura de l'«estudi» de Beauvoir. A *La Cérémonie des adieux*, hi descobrí la degradació física i espiritual del filòsof francès, de setanta anys, però cap pista sobre la de la seva companya. Allí hi havia descrita, també, la vellesa i el final de Sartre, amb el relat dels anys de decrepitud del filòsof. Murià se sentia afortunada perquè Bartra no havia estat convallescent fins molt poc temps abans de morir, no havia estat testimoni de la seva senilitat. Segons ella havia estat vell només sis mesos, els darrers de la seva vida. A la carta de l'1 d'agost de 1978 adreçada a la filla d'ambdós, esmentada abans, hi una postdata que n'il·lustra la idea: «*post data*: El pare diu que no es declararà vell fins als vuitanta anys» (2003: 87). Al bloc de notes *Coses llegides, observades i sentides* (1988-1998: 12), transcrivía la concepció de vellesa segons Canetti i, tot i que havia començat percebut la vellesa com a plàcida, no se'n volia recordar. Amb la mort de Bartra va començar el procés real de vellesa, la vellesa «inquieta»:

Segons Canetti la vellesa és despertar i entendre els altres i, per tant, no condemnar ningú [a això de no condemnar, jo hi poso un interrogant]. El vell no diu res. Entén i escolta. [Això m'agrada]. [...] Analitza la seva vellesa, diu que en ella estima més, que sempre pensa en la mort dels que estima [com jo] i mai en la seva [jo sí]. Quan veu altres vells que viuen plàcids [n'hi ha?] no es canviaria per ells. Té raó, val més la inquietud que la placidesa.

Julio Cortázar feia també referència a la mort dels éssers estimats i dels que ens envolten i afirmava que a partir dels cinquanta anys «ens anem morint de mica en mica en les morts dels altres» (2003: 140) tal com declarava Beauvoir. Murià en una de les reflexions coincidia amb l'escriptor argentí, pensava que la vellesa s'iniciava quan algú del nostre entorn es moria: nosaltres ens començàvem a morir també, car quelcom nostre físicament o anímicament ho feia juntament amb el finat.

Un dels trets característics de la personalitat de Murià era la vitalitat que desprenia tant personalment com des dels escrits, més pròpia dels joves que d'una dona de vuitanta anys. Ella mateixa ho admetia en una reflexió, «Sóc vella però no me'n sento, perquè no tinc xacres i em sento vigorosa» (2003: 65). La sensació que malgrat l'edat un no envelleix i pensa en si mateix com era de jove, la descrivia també Jean Améry a *Du vieillissement* (1991: 58), una obra en què l'autor austríac es va proposar explicar el propi procés d'envelliment:

Car dans un ecouche de conscience placée tres haut, l'idée lui plaît toujours de «se sentir jeune». Quand elle lit son nom sur une enveloppe, elle ne l'identifie pas à celui d'une femme qui vieillit.

La protagonista de l'obra, que es deia A, també buscava respostes sobre l'etapa vital en què es trobava i també, com Murià, havia recorregut a Simone de Beauvoir, que li confirmava la sensació de No-jo, d'autoalienació, segons Améry: «Elle lit l'amie et se retrouve: “Quand je lis imprimé: Simone de Beauvoir, on me parla d'une jeune femme qui est moi...” Voilà comme elle se sent, pas autrement» (1991: 58).

Arran des resultats més aviat eixorcs de la recerca, Murià arribà a la conclusió que s'havia de construir la seva vellesa perquè els models existents no la convenien: «Com ha de ser la meua vellesa? Per damunt de tot no he de fer el ridícul actuant com si fos jove. No m'haig de maquillar la cara ni l'esperit, ni posar-me penjolls, ni cercar èxits literaris» (2003: 93).

S'allunyava, doncs, de molts dels models que l'havien precedit. No li agradaven els vells, es trobava més a gust amb els joves, que considerava millors que els de la seva època, contràriament al pensament de la majoria de coetanis seus. Els feia confiança, eren els descendents que esmenarien els errors comesos per generacions anteriors. Segles abans, Ciceró (1998: 107) plantejava també una perspectiva molt semblant a la de l'autora:

Car, de la mateixa manera que els ancians savis es delecten amb la companyia dels joves dotats de bon caràcter i que la senectut dels qui frueixen del respecte i de l'afecte dels joves esdevé menys feixuga, així també els joves gaudeixen amb els consells dels ancians que els menen cap a la pràctica de les virtuts.

De fet, la raó de la predilecció de Murià per relacionar-se amb la joventut més que amb persones de la seva edat la hi confirmà Nadine Gordimer a *Una mica de vida jove*. L'autora sud-africana afirmava que els vells hi volien freqüentar per no perdre el contacte amb el present. Anna Murià havia defensat des dels articles al setmanari mexicà *La Jornada Semanal* i al diari *L'Actualitat El 9 Nou* de Terrassa, a les cavil·lacions de *Reflexions de la vellesa* i a la novel·la *Aquest serà el principi* la mateixa idea: el seu temps era el que vivia en aquells moments i no cap altre de pretèrit. Un present que era millor i més just que cap passat viscut per ella. Amb el pas dels anys, tenia clar que «quan una és vella, o viu d'il·lusions o es vol morir». A pesar d'haver sadollat pràcticament tota la curiositat que li havien suscitat els efectes de la vellesa en la pròpia persona, dels grans dubtes apareguts en aquest període i de la certesa que el temps s'esgotava, defensava la primera opció amb serenitat i amb un optimisme que la duia a afirmar «és bonic ser vell o vella amb il·lusió» (2003: 308). Una il·lusió que va mantenir fins al final. Dos anys abans de morir, comentant el seu estat de salut havia confirmat l'evidència: «Quin és el meu mal? Que estic a punt de complir noranta-sis anys. Incurable» (2003: 468).

5. CONCLUSIONS

Després d'analitzar un recull exhaustiu d'obres sobre la vellesa al llarg de la història, es constata que no sempre ha estat considerada de la mateixa manera. La perspectiva gerontofòbica o la favorable a la vellesa té l'origen, sobretot, en el moment en què l'autor escriu l'obra: Plató, Ciceró, Ramon Llull, Miguel de Cervantes o Betty Friedan lloaven el període des de l'etapa senil. Aristòtil, Giovanni Boccaccio, Aldous Huxley o Simone de Beauvoir no n'eren tan propicis perquè l'escriviren encara de joves. S'ha evidenciat, també, que la vellesa és vista amb més bons ulls per les autores que pels autors: Hélène Cixous, Rita Levi Montalcini, Doris Lessing, Anna Murià o Teresa Pàmies en són una bona mostra.

Quan Anna Murià va decidir escriure sobre la vellesa, s'adonà que no era l'única autora que s'havia plantejat aquest objectiu, a grans trets, sinó que existia una àmplia tradició literària sobre el tema. La conclusió a què va arribar després de la lectura d'una bona representació de peces a l'entorn del tema fou que eren massa genèriques.

La concreció de les pròpies experiències durant la senectut presents a *Reflexions de la vellesa* no és equiparable a cap de les obres estudiades. La reflexió es representa, en aquest període vital, com una de les vies per a redimir-se, una redempció que Murià materialitzà en forma de dietari. Es tracta d'un moment de la vida que implica més dubtes existencials que els anteriors. Anna Murià intentà resoldre'ls, en sintonia amb Herman Hesse, Rita Levy, Teresa Pàmies o Doris Lessing, entre d'altres, a partir de la il·lusió, el contacte amb les joves generacions, la lectura i la filosofia, disciplina que havia estudiat poc i, per això, de vegades li plantejà dificultats de comprensió. Pensar filosòficament significava qüestionar-se tot allò que no s'entenia i admetre l'existència d'una desconeixença. El fet de reflexionar íntimament sobre l'ancianitat i tot allò que s'hi referia, des de la pròpia experiència, contribueix a considerar *Reflexions de la vellesa*, des d'aquesta perspectiva, com una mostra única de la tradició contemporània de la literatura del jo.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ABRAMS, S. (2004) «Anna Murià i la seva crònica d'Agustí Bartra», dins Anna Murià, *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- AMÉRY, J. (1991) *Du vieillissement. Révolte et résignation*, París, Payot.
- AMIGÓ, L. (1987) *Llibre de la vellesa*, Barcelona, Selecta.
- ARANGUREN, J. L. (1992) *Elogio de la senectud*, Madrid, Babelia, El País.
- BACARDÍ, M. (2004) *Anna Murià. El vici d'escriure*, Barcelona, Pòrtic.
- BARTRA, A. (2008) *El gall canta per tots dos*, Terrassa, Mirall de Glaç.
- BEAUVOIR DE, S. (1970) *La vejez*, Buenos Aires, Sudamericana.
- BOBBIO, N. (1997) *De Senectute y otros escritos biográficos*, Madrid, Taurus.
- CICERÓ (1998) *Cató El Vell (de la vellesa)*, Barcelona, Bernat Metge.
- (2002) *De la vellesa. De l'amistat*, València/Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CISOUX, H. (2004) *Deseo de escritura*, Barcelona, Reverso.
- COLL-VINENT, S. (2010) *G. K. Chesterton a Catalunya i altres estudis sobre una certa anglofília (1916-1938)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- DESCLOT, M. (1995) «Obra d'amor», dins Agustí Bartra, *Alguna cosa ha passat. Una tria de poesia transparent*, a cura d'Anna Murià, Argentona, L'Aixernador.
- FRIEDAN, B. (1994) *La fuente de la edad*, Barcelona, Planeta.
- FUSTER, J. (1978) «Memòria de Jaume Roig», *Serra d'Or*, 223 (abril), p. 39.

- GARCÍA NAVARRO, C. (2003) *La vejez como material literario en la narrativa reciente de Doris Lessing*, Almería, Universidad de Almería.
- GONZÁLEZ LEÓN, A. (1995) *Viejo*, Colòmbia, Alfaguara.
- HESSE, H. (2001) *Elogi de la vellesa*, Barcelona, Empúries.
- HUXLEY, A. (1982) *Un món feliç*, Barcelona, La Llar del Llibre.
- LESSING, D. (1997) *Love, Again*, Londres, Flamingo.
- LEVI, R. (1999) *L'as a la màniga*, Barcelona, Empúries.
- (2013) *Elogio de la imperfección*, Barcelona, Tusquets.
- LLULL, R. (1928) «Cant a Ramon», dins *Poesies*, Barcelona, Barcino.
- MARTÍN BRAVO, C. (2006-2007) «Claves psicosociales del envejecimiento saludable», *Tabanque. Revista Pedagógica*, 20, pp. 167-184.
- MASSOT, J. (2014) «Estimar és acceptar no comprendre l'altre», *La Vanguardia*, 29 de juny, p. 56.
- MISSINE, L. (2004) *Reflexiones sobre la vejez. Una guía espiritual*, Madrid, Ediciones CCS.
- MONTAIGNE, M. DE (1992) *Assaigs breus*, Traducció de Vicent Alonso, València, Albatros.
- MURIÀ, A. (1933) *Joana Mas*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- (1934) *La revolució moral*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- (1934) *El 6 d'octubre i el 19 de juliol*, Barcelona, Llibreria Catalònia.
- (1937) *Escriptors de la revolució*, Barcelona, Grup Sindical d'Escriptors Catalans.
- (1938) *La peixera*, Barcelona, Grup Sindical d'Escriptors Catalans.
- (1946) *Via de l'Est*, Mèxic, Lletres.
- (1975) *L'obra de Bartra. Assaig d'aproximació*, Barcelona, Vosgos.
- (1978) *El país de les fonts*, Barcelona, Ausiàs March.
- (1982) *El llibre d'Eli*, Barcelona, Selecta.
- (1984) *Res no és veritat, Alicia*, Barcelona, Antoni Picazo.
- (1986) *Aquest serà el principi*, Barcelona, La Sal.
- (1988-1998) *Coses llegides, observades*.
- (2003) *Reflexions de la vellesa*, a cura de Jordi F. Fernández, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2004) *Crònica de la vida d'Agustí Bartra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PÀMIES, T. (1989) *Rebelión de viejas*, Barcelona, La Sal.
- (2002) *L'aventura d'envellir*, Barcelona, Empúries.
- (2003) *Conviure amb la mort*, Barcelona, Empúries.
- PAREDES, M. (2002) «Les traduccions de *De senectute* i *De amicitia* de Ciceró d'Antoni Febrer i Cardona (1807)», dins Ciceró, *De la vellesa. De l'amistat*, València

- Barcelona, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- PEDROLO, M. de (1999) *Diari 1987*, Barcelona, Edicions 62.
- RODOREDA, M. (1992) *Cartes a l'Anna Murià (1939-1956)*, Barcelona, Edicions de l'Eixample.
- REGÀS, R. (2010) *L'hora de la veritat. Una mirada a la vellesa*, Barcelona, Ara Llibres.
- SERNA, Inmaculada de la (2003) *La vejez desconocida. Una mirada desde la biología a la cultura*. Madrid, Ediciones Díaz de Santos, pp. 33-57.
- SOLDEVILA, Ll. (2007) «Anna Murià: Memòria d'una fidelitat», dins Joan Borja *et alii*, *Diaris i dietaris*, Alacant/València, Denes.
- VINYOLI, J. (1981) «Autoretrat a seixanta-cinc anys», dins *Hores petites*, Barcelona, Crítica.